

(само пет години след замонашването му в Хилендар) Онуфрий е вече йероски монах. Този факт подсказва за неговата възраст, че ще да е роден през последните десетилетия на XVIII в., свидетелства и за неговата интелектуална подготовка.

2. След като преписал житието на крал Стефан, нашият книжовник оставил от свое име следната приписка: „Вась же молю, х^тр^тлюбовиѣи любимици, и колѣна преклонѣю ѿ неложнаго ми срца и души припадаю воскрилю рызѣ вашыхъ.

Елицы прочитаете грѣбѣа мои стихи и хѣдыа и неправописаныа слоги, еже въ кратцѣ и въ скорѣи конецъ рачителства достигшимъ рѣкѣи смиреннаго Онуфрія іерос [х] ѿ монаха Хилендарца.

Да не оубо въ стѣдѣ свое претиканіе моеи хѣдости вмѣнивше, ѿ выше именованій любимицы, азъ любовь ради препобнаго оца Сѹмевна съ прилежаніемъ потрѣдихъ и въ кратцѣ преписахъ. Да аще кто возмегъ читати, легкѣи и съ радостію прочтеть. И илѣже вбѣрѣшете, любимицы, неисправленна, молю вы: дхомъ и кротостію исправити е“ (л. 27—28).

Нямам снимки от цялото житие, за да се види в какво отношение е спрямо неговата старинна редакция. Допускам, че Онуфрий е внесъл известни промени, както е постъпил например и спрямо Паисиевата „История славяноболгарская“.

№ 716 — Сборник със смесено съдържание: Писмовник, лекарственик, описание на светогорските манастири, избрани текстове от книгите Маргарит, Патерик, Лествица и др. Поместени са и две важни съчинения, свързани с нашата история: 1) разказ за сражението на българите с турците на Туловско поле, за Мъглижкия манастир и 2) Извлечение из Паисиевата история за българските светци. Тези съчинения (неотбелязани в книгата на Д. Богданович) ще обнародвам на друго място.

И така сега познаваме два почерка на Онуфрий Попович — съвременен скоропис и типографски тип писмо. Въз основа на тях може да се открият и други негови ръкописи, написани с единия или другия почерк. Такива безусловно ще се намерят, особено в библиотеката и архива на Хилендарския манастир.

Онуфрий Попович е бил много деятелен човек, общувал е с най-видните българи на своето време, посетил е много земи и градове, предпоставка за общение с руси и сърби. Всичко това поражда у него съзнание за ролята, която играе в живота на своя народ. Израз на това съзнание е неговият литографен образ, поставен на втората титулна страница на книгата му „Духовний зрак“ (Цариград, 1850).

За неговата известност, за уважението, с което се е ползвал сред хилендарското монашество, говори и един негов маслен цветен портрет, намиращ се в Хилендар. Онуфрий Попович е измежду малцината българи до Освобождението, от които има запазени такива портрети.

ПОЕТИЧЕСКИТЕ ОПИТИ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ ОТ 30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

ВЛАДИМИР БАЛЧЕВ

Твърде оскъдни и несигурни са свидетелствата за Неофит Бозвели до времето, когато той, превършил петдесетте, става централна фигура в началните прояви на борбата за църковна независимост. Наистина предположенията на изследователите посочват пътя за възвръщането на

някои пропаднали следи, но с тях не може да се надмогне неизвестността, обгърнала годините на изстраване и духовно изграждане, на първи литературни опити и обществени прояви. Тази непълнота на познанията ни за Бозвели при един или друг повод възбужда съмнения и догадки, затруднява цялостната му оценка като самобитен „българският писател“, води до почти условно разграничаване на отделни етапи в неговото творческо развитие.

В своя аналитичен и задълбочен труд, пръв и засега единствен опит за цялостно представяне на Неофит Бозвели като обществен деец и творец, академик Михаил Арнаудов пише: „За литературните опити на Неофит можем да говорим главно благодарение на крайно нещастните обстоятелства, които прекратяват на два пъти неговата обществена дейност. Принуден да прекара години наред в заточение, далеч от родината си и без възможност да общува с приятели и по-широк кръг сънародници . . . той заменя устната проповед с писмена, хваща перото, за да продължи чрез книгите си да буди духовете. . . “¹ Излиза, че именно годините на страдания и борби, на жарки страсти и шеметно прииждащи събития са начални за същинската творческа дейност на Неофит Бозвели, че литературните занимания го поглъщат всецяло едва от момента, когато загубва каквато и да било друга възможност за пряко участие в обществения кипнеж. С това време би трябвало да се свърже и зараждането на диалогичната форма, подбудена както от множество сродни творби на балканските литератури, от необходимостта в условията на заточението да се контактува със сънародниците, така и от благоприятната обществено-психологическа атмосфера, съдействаща за „развитието и обособяването на такива произведения, които съчетават неусетно критиката на съвременността с литературата“².

Наистина има логика в тази мисъл — най-значителните произведения на възрожденеца са създадени именно в периода на неговите две заточения. Затова немалко изследователи споделят становището на М. Арнаудов. Така според Ст. Таринска Бозвели се залавя за перото „едва когато му е отнета възможността за непосредствено въздействие“³, според Р. Димчева „Неофит не би създал литературния диалог, ако заточението не го лишава от възможността да води устна полемика“⁴, а сред аргументите на Г. Танчев, обособил цял раздел за твореца от преходен тип или за писателя „по неволя“ се изтъква обстоятелството, че в насочването на хилендарския монах към литературна дейност „е имало момент на случайност“⁵.

Наистина сведенията ни за Н. Бозвели до 1839 г. са твърде оскъдни. Но далеч по-малко шияме да знаем днес за делото и личността на будителя, ако добросъвестният Григорий Нямцов не беше съхранил предадените му през 1848 г. ръкописи⁶, както гадаем и за съдбата на черновите на „Славенобългарское детоводство“, на катехизиса и кратката свещена история, на словата, произнасяни при всеки удобен случай, а вероятно и за други пропаднали творби. Тезата, че общественикът се превръща в писател само поради нещастното стечение на обстоятелствата, си остава повече предположение, основано на известните засега факти, на преценката за Неофитовия неспокоен дух, както и на мнението, че Бозвели е преди всичко пламенен борец, далновиден стратег, но не и литератор по призвание. Така и М. Арнаудов заключава: „Тромави откъм език и тъй скучни или безпомощни при някои дълги умования, диалозите на Неофит ни карат неведнъж да чувствуваме пулса на едно велико сърце. . . Като изключим някои по-малки произведения, с право можем да кажем: Неофит едва ли би се върнал към книжовните си занимания — след като е превел или компилирал своите школки досебя от 1835 г. — ако не беше попаднал в една обстановка, която му отнема всяка възможност за намеса в българските работи. . . “⁷

¹ М. Арнаудов. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот, дело, епоха. Т. I., С., 1971, с. 393.

² Р. Димчева. Реторическият лиризм на Неофит Бозвели. — Литературна мисъл, 1974, кн. 3, с. 83.

³ Вж. предговора към Неофит Бозвели. Съчинения. Подбор и редакция Стефана Таринска. С., 1968, с. 23.

⁴ Р. Димчева. Неофит Бозвели и развитието на видовете в българската възрожденска литература. — Год. Соф. Унив., Фак. по слав. фил. Т. 64.2. С., 1970, с. 91.

⁵ Г. Гачев. Ускореното развитие на културата. С., 1979, с. 302.

⁶ Дори и това, което е спасил Гр. Нямцов, все още не е публикувано изцяло (Вж. Илия Тодоров. Неизвестни ръкописи на Неофит Бозвели в Научния архив на БАН. — Сп. на БАН, 1966, кн. 3, 55—61).

⁷ М. Арнаудов. Пос. съч. Т. II, 397—398.

Така че въпросът за началото на Неофитовата активна творческа дейност не бива да се разглежда като чисто фактологичен. Ведно с проблемите за литературната среда, за читателския вкус от 30-те и 40-те години на миналото столетие⁸, актуалните обществено-политически задачи на момента той може да подпомогне анализа на писателската природа⁹ и типа художествено мислене, присъщи на този „роден революционер“¹⁰. Важността на един такъв въпрос налага още веднъж да се огледат свидетелствата за създаденото от Неофит преди заточенията, да се потърсят и нови факти.

Всъщност поне засега първа известна книжовна проява на бележития ни възрожденец е неговата енциклопедия от шест части „Славеноболгарское детоводство“, издадена през 1835 г. Но дали нейното съставяне е начална проява на Неофит Хилендарски? М. Арнаудов, когато анализира недатирани стихотворни опити на Бозвели, за които предполага, че са създадени преди 1835 г., с основание възкликва: „Нима само когато достига петдесетгодишна възраст, той се сеща за поезията, за да я постави в услуга на педагогическите си идеи?“¹¹ „Детоводството“, колкото и сведения да предлага за съзряването на публициста, за достигнатото вече майсторство във водене на беседата, за характерните в по-късно време преходи от проза към емоционални изблици в римувана реч, не може да ни упъти към точния отговор. То само потвърждава оценката на Б. Пенев за широките познания на котленеца, за осведомеността и интересите му¹², или заключението на Г. Димов: „Същността на дотогавашната му дейност сякаш е изразена напълно в думите: „Всякой има долг неотменен и от бога определен да люби неговото отечество и да има велика грижа за неговите полезни. . .“

И тая дейност вече го е подготвила да поведе безкомпромисна борба . . .“¹³ От друга страна, тези школки пособия възникват по време, когато основните дейци на просветното движение свързват всяка литературна проява с възхода на образованието. Тогава училището започва да привлича погледите на всички ревнители за въздигането на изостаналото отечество, а усъвършенствването му се превръща в основна обществена задача. И ето че повикът за единение на учители и писатели, който през 40-те години на миналото столетие отправя Васил Априлов¹⁴, близо десет години преди това бил на дело осъществен от автора на „Детоводството“. В своя учебник той включва шест стихотворни откъса, които трябвало да подкрепят както обновяващата се българска просвета, така и публицистичните обръщения към учители, родители, свещеници и първенци. В следващите години тези опити се превръщат в образец за неколцина преподаватели, осъзнали нуждата от нов школки порядък и празнични слова в рима за началото на часовете по различни учебни предмети, за изпити, тържества, за възхвала на дарители и настоятели или за приобщаване на родителите към просветното движение.

Все пак „Детоводството“ не дава категоричен отговор, дали Бозвели получава подтик за творчество от вдъхновението на просветните идеи, или като „писател“, както се подписва в енциклопедията си, като един от най-подготвените книжовници сред своите сънародници просто следва патриотичния дълг на интелегента. И още нещо — неколкогодишната работа върху учебника не е достатъчно сигурно основание да се смята, че тогава единствено грижата за просветата поглъща всички Неофитови мисли. Достатъчно примери имаме и в по-късно време, когато съста-

⁸ На друго място ще стане дума за особеностите на българската поезия от 30-те години и за смисъла, който Бозвели влага в пресилената за някои самооценка, че е „българският списател“.

⁹ Оценките напоследък свидетелствуват за нов поглед към естетическия смисъл на Неофитовото наследство, а в едно ново изследване се привеждат немаловажни аргументи за художествената стойност на неговите произведения, обезсилват се основни доводи от тезата, че Бозвели няма дарбата, а и амбициите на творец (Вж. Иван Радев. Н. Бозвели и първите стъпки на възрожденската ни проза. — В: Българска възрожденска литература. С., 1980, 156—171).

¹⁰ Г. Димов. Национална революция и национален литературен процес. С., 1978, с. 40.

¹¹ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели. Първообразът на „Мати България“ и други необнародвани трудове и писма. С., 1942, с. 276.

¹² Б. Пенев. История на новата българска литература. Второ издание. Т. II. С., 1977, с. 556.

¹³ Г. Димов. Пос. съч., с. 40.

¹⁴ В. Априлов. Съчинения. Подбор и редакция П. Тотев. С., 1968, с. 193.

вители и издатели на учебници са такива творци като Найдено Геров, Добри Чинтулов и П. Р. Славейков, но тази дейност е само момент от разностранната им изява.

Един пасаж от „Славеноболгарское детоводство“ открехва малко завесата на неизвестността. В третата част на своето пособие¹⁵ Неофит Хилендарски заявява: „Има ми за вас още премного, преползени, готовопрелисани, правоучителни и сочинени книги, да издаде ми на свят за обучението на нежната ваша юност, които желателно просят вашето ревнително и охоторачително произволение. . .“ Съдбата на тези книги днес не е известна. Но фактът, че те са били „премно“, „готовопрелисани“, „сочинени“ вече, е твърде показателен за творческата активност на Бозвели от началото на 30-те години. При това се говори не за превод, а за съчиняване, което отхвърля мисълта за евентуална среща с нова компилация. Дори в списъка на подготвените за печат трудове да са били включени кратката свещена история и катехизисът, отпечатани веднага след „Детоводството“, това са само две книги, а не „премно“.

М. Арнаудов оспорва също известията на Н. Бацаров, ученик на Неофит Хилендарски в Соколския манастир, че преподавателят му превеждал Евангелието¹⁶. Може би наистина Бацаров смесва някои моменти от дейността на Бозвели и Неофит Рилски, но е възможно само да обхвърля названието на книгата, подготвяна от хилендареца . .

За да се говори с по-голяма сигурност за Неофитовото творчество от 30-те години, трябва да се потърсят нови свидетелства. Към такава свидетелство насочва бележката на К. Топалов в антологията „Българска възрожденска поезия“ (С., 1980, с. 61). В нея, представяйки стихотворението от анонимен автор „Злощастна България“, съставителят уточнява: „По всяка вероятност то е препис или подражание на стихотворение от Неофит Бозвели“¹⁷. К. Топалов има основание да причислява „Злощастна България“¹⁸ към кръга на Неофитовите творби — немалко моменти от стихотворението напомнят за други поетични опити на Бозвели, а и по дух то се родее с публицистичните обръщения от „Детоводството“:

Ах, временна време,
несносна бремене!

Кой да призове пророка Еремию
Да оплачи горка България!

Чи е останала совсем в темността,
Ни познава от кого ѝ пакостта.
От простота носи нисносни бремена,
Никак ни познава златите си времена.

.....
Что, Болгарию, не радиш о учение,
Но всегда тлещ в мучение!
Отвори очи твои, о, Болгарию слепа,
Да не яко древо изгориш во оган нема!

На първо място трябва да се отбележи приликата с една от поетичните творби, поместени в енциклопедията¹⁹: „Ах! България, всеокаянна България! /Скоро умилно презови пророка Еремию. . .“ Пак там се среща и прозаичен вариант от завършека на „Злощастна България“: „... да ся просвети и възвиши нашия род; что говоря: весма е страшно, за да не угасне всекрайно, и не останеникаква останка от него“²⁰. От друга страна, с началното двустичие²¹ на това стихотворение

¹⁶ Ст. Станимиров. Страници из живота и дейността на Архиепископа Йосифа Соколски. — Изв. на историч. друж. в София, кн. VI, 1924, 144—145.

¹⁷ Според Г. Данчев стихотворението „Злощастна България“ е съчинение на севлиеца Михаил Попович, съставител заедно с баща си на сборник от началото на XIX в. (Вж. Г. Данчев. Две стихотворения от началото на новобългарската поезия. — Литературна мисъл, 1965, кн. 1, с. 144—152).

¹⁸ Заглавието „Злощастна България“ е добавено от друга ръка след съставянето на сборника.

¹⁹ Неофит Хилендарски. Пос. съч., с. V.

²⁰ Пак там, с. XIII.

²¹ Двустичието се среща в различни варианти (и прозаични):

завършва едно писмо на Бозвели до Хилендарския манастир от 13 април 1839 г.²² Като утъвяване могат да послужат и характерни за Неофит образи и изрази („горка България“, „нисносни бремена“, „златите си времена, „луча златозерният свет“, „светлозлатога века“ и др.), както и някои рими от стихотворните заръки към Неофит Димчов. Трудно може да се приеме, че М. Попович е съчинил двете стихотворения от Севлиеvisкия сборник — те се различават по стил, а първото от тях се среща и в друг, по-ранен ръкопис, дело на Йоан Марков. Пък и всичко в „Злощастна България“ напомня твърде осезателно съчиненията на Неофит Бозвели.

Ако се ръководим от обстоятелството, че тази творба на бележития ни възрожденец е с неприкрита антигръцка насоченост, трябва да предположим, че тя е създадена не по-рано от 1838—1839 г., т. е. в периода на изострящата се борба срещу Фенер. Но дали непременно да се търси връзка между началото на решителния отпор срещу гръцките духовници и началото на Неофитовите изобличителни тиради срещу тях? Та още в „Славеноболгарское детоводство“ ревностният последовател на Паисий Хилендарски се обръща към тогавашните български интелигенти: : „... желайми и молиме всякаго славенскаго писателя же и учителя на Славеноболгарскаго рода, колкото е възможно, да не отбъгва от своелатернаго языка. . .“²³ Пак там²⁴ се наиеква за известна на съвременниците фанариотска интрига: „... коликоли не са напроливо, които ся подвизават да ги заточат (сюрдисат), и ако бе възможно, всекрайно да ги затрият. . .“ Също в „Детоводството“ Неофит предупреждава сънародниците си да не се доверяват на тези, които „с приятелский образ ни прелстяват и ми уверени на тях и бивами, на неприятелите, най-подиграло, или пороблени“²⁵. Така че стихотворението „Злощастна България“, в което с присъщия за Бозвели маниер елегичните настроения подготвят силата на публицистичното предупреждение, би могло да бъде създадено преди издаването на учебното пособие (сборникът на М. Попович е съставен през 1834 — 1835). Тогава Бозвели събира географски сведения и записва спомоществователи, а при посещението му в Севлиево се отзовават 11 души — един наистина добър прием за град с преобладаващо турско население (при седем екземпляра в Трявна и нито един в Габрово).

Ако авторството на стихотворението „Злощастна България“ все пак може да се оспорва, то има други поетически творби на Неофит Бозвели от 30-те години, за които определено се знае, че са негово дело. Първ за тях говори М. Арнаудов в книгата си „Непознатият Бозвели“ (с. 276—283). Тъй като не разполагал с качествени преписи, изследователят се предпазил от точно датирание, както и от някои по-съществени изводи. Напоследък бе открит нов препис от 1840 г.²⁶, който според свидетелството на една кратка бележка в края на текста, е направен от Йоан Костадинович в с. Аджар (днес с. Свежен, Пловдивски окръг): „1840, ноеврий, д ден.“²⁷ У Хаджар от даскала Георгиа ги преписах аз, Йоан Костадинувич от Габарово“.

О! Счастия по случаю, временное время!
внезапопроменяемое! несносное бремя! . . .

(1844)

. . . на това богодарно златно време!

да носят укорно и несносно бreme. . . .

(1846).

²² Ст. Аргиров. Три неизвестни писма на отца Неофита Хилендарски Бозвели и новии данни за неговия живот. — Сп. на БАН, Клон историко-филологичен и философско-обществен. Кн. LIV. С., 1937, 198—199.

²³ Пак там, с. XI.

²⁴ Пак там, с. XIII.

²⁵ Неофит Хилендарски. Славеноболгарское детоводство. . . Част вторая. В Крагуевце, 1835, с. 13. (В „Детоводството“ Бозвели не би могъл да говори открито против Фенер, тъй като то се отпечатва „с одобрением Его Светлости Князя Сербскаго“, а официалната сръбска политика не допуска противопоставяне на руските схващания за неприкосновеност на Патриаршията и за единство на балканските православни народи).

²⁶ Съхранява се в Окръжния държавен архив — В. Търново, ф. 65 К, оп. I, а. е. 231. Ръкописът е издирен и проучен (с пълна публикация на стиховете) от Т. Банков. Славянски ръкописи в Окръжния държавен архив — Велико Търново. — В: Известия на НБКМ, т. XXIV (под печат). Вж. и Същият. Дето е текла вода. . . Неизвестни стихове на Н. Бозвели. Ценни славянски ръкописи във Велико Търново. — Работническо дело, бр. 155 от 4. VI. 1982, с. 3.

²⁷ В тази бележка, както и в следващите текстове от ръкописа, правописът на оригинала се нормализира.

По това време Аджар има над три хиляди жители, църква на повече от двеста години и голямо училище²⁸. От 1838 г. преподавател в него става Русьо Николов, възпитаник на Великата гръцка школа в Цариград, съученик на Г. С. Раковски и Г. Кръстевич и другар на отровения от Патриаршията котленец Дионисий Контаров²⁹. Вероятно Йоан Костадинович³⁰ отива в Аджар, воден от желанието да получи по-добро образование³¹. Именно в това село той получава възможността да препише стихотворенията на Бозвели. През 1840 г. в местното училище постъпва втори учител. Това е Георги хаджи Стефанов (? — 1877 г.), който след 1845 г. се преименува на Георги Серафимов, тъй като баща му се оттегля в един от атонските манастири и приема монашеското име Серафим. Хаджи Стефан, един от първенците в Аджар, е спомоществовател на „Славеноболгарское детоводство“, а синът му Георги (Гено) учи в Пловдив³², а може би и при Райно Попович в Карлово. Към 1837 г. Георги Серафимов се усява за учител в Калофер, където преподава до октомври 1840 г. За него Н. Бацаров си спомня: „Тука (в Калофер) учител беше Георги хаджи Стефанов, мъж съвършен на елински език и на пепието. . .“³³ Когато през 1839 г. калоферци построяват ново училище, в него от „светогорския метох“ се пренася даскал Георги и преподава четмо по книгата „Мудрост доброго Рихарда“ (Будим, 1837), свещена история, землеописание и гръцки език³⁴. Следователно Георги Серафимов и Неофит Бозвели са по едно и също време в Калофер — през 1837—1838 г. и живеят под един покрив. Вероятно тогава аджарецът преписва Неофитовите стихотворения.

Георги Серафимов се издига като съвършен познавач на гръцкия език, но и като ревностен патриот. С неговата дейност е свързано първото в Аджар честване на най-възторжения за българите празник през Възраждането — деня на славянските просветители Кирил и Методий, както и основаването на селското читалище (през 1868 г.). Спомоществовател е при издаването на книги от Б. Петков (превода на Венилинската история), Хр. Павлович, Р. Попович, Хр. К. Х. Сичан-Николов, С. Радупов, Ив. Стоянович, Ив. Богоров, П. Р. Славейков и др. Г. Серафимов дава добро образование на своите единадесет деца, сред които е прочутият полковник Серафимов, спасил Родопите от разорение през 1912 г.³⁵ Аджарският учител става жертва на черкезка орда, опожарила и разграбила родното му място през юли 1877 г. Такъв е човекът, който през 1840 г. дава възможност на Йоан Костадинович да препише стихотворенията на Бозвели, а според родовото предание³⁶ по-сетне се свързва с Левски. И няма да се окаже изненада, ако и други възпитаници на аджарското училище са направили подобни преписи.

Екземплярът, който М. Арнаудов открива сред книгата на Г. С. Раковски, също произхожда от Калофер. Арнаудов установява това въз основа на писмо от Стоил Д. Балкански до автора на „Горски пътник“. Балкански преписва Неофитовите творби от Хрисант Новаков, ученик на Неофит Хилендарски, и „това ни позволява да заключим, че стихотворенията са попаднали в ръцете на дякона. . . през 1838 г., когато той взима в Калофер уроци по българска граматика от отца Неофита. . .“³⁷

Преписът на Балкански се окава „твърде небрежен“ — в него има пропуски и грешки, които с помощта на новонамерения ръкопис до известна степен могат да се коригират. Ето защо освен на неизвестните текстове ще се спра и на вече публикуваните.

Ръкописът от ОДА — Велико Търново е от пет листа дебела бяла хартия с бразди и воден знак лъв, а правописът на Неофит Бозвели, макар и непоследователно, все пак е съхранен. Пре-

²⁸ Вж. писма до Ал. Екзарх в НБКМ — БИА, IIА № 5298—5299.

²⁹ Вж. Ив. Снегаров. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959.

³⁰ Не открих сведения както за Костадинович, така и за пътя на преписа до В. Търново.

³¹ По това време в Габарево има само килийно училище (Вж. Ив. Несторов. Габарево. С., 1968, с. 37).

³² Н. Начов. Калофер в миналото. С., 1927, с. 114.

³³ Андрей Славов. Киевският затворник Йосиф Соколски. С., 1930, с. 213.

³⁴ Н. Начов. Гриво за историята на калоферските училища. — Учил. преглед, VII, 1903, кн. 1, с. 11.

³⁵ Вж. Кр. Панов. Наградата. — Отечество. 1978, кн. 11, с. 40.

³⁶ Разказано от Лиляна Серафимова-Тотева, внучка на Г. Серафимов (живее в София, ул. „Персенк“ № 1).

³⁷ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели, с. 277.

писът съдържа четири части: „Песн к пресветей Богородици“, „Песн 1: Ко Господу Богу вседержителю“, „Песн 2: За падение болгарско царство“, „Песн 3: Пак за българското падение“.

„Песн к пресветей Богородици“ напомня богородичните молитви, но и „Стихове пинтически на владичишу нашу Богородицу и приснодеву Марию“ от Никифор и Йеротей. По същество „Песента“ е една молитва на новобългарски език, написана в духа на традицията. Тук молителят, осъзнал тежестта на големите си грехове „весма гнуснави и от сички най омразни“, признава виновността си, заради която не може да призовава името на бога, възхвалява Богородица, уверява я в непроменените си чувства към нея и както през XV в. Димитър Кантакузин моли за „прибъжише и покров“, така и той търси „помощ и покров“:

Ти добре знайш, о, благая мати,
чи аз тебе любя от младости³⁸.
От детинства и сама пелена³⁹,
мойта душа тебе е прифрлена⁴⁰.
.....
Аз ни смея ду бога да пристапу,
ни очити си на небеса да вдигна.
Нити милост можа да ся надявам,
имято божие ни смея да призвавам⁴¹. . . .

Въпреки засвидетелствуваната от него почит към Богородица молителят не обособява традиционните моменти на възхвала, а ги вмества в обръщението си за помощ „свише“, сякаш повече, за да увери божията майка, че тя има сили да му помогне и не бива да отхвърля молбата:

. . . И на милост негу да приклониш,
и щедроти негуви да склониш.
Зашото ти небото си преклонила,
и на землята бога си привела⁴²,
сос хората бога си примирила,
на адската змия главата сокрошила.
И за мен' ти нине стани,
твоят син на милост приклони. . .

Макар и в съгласие с изискванията на жанра, „Песн к пресветей Богородици“ се отличава от традиционната молитва. Вместо безкрайното самоунижаване, чистосърдечната изповед и безпощадното самообвиняване тук има по-скоро декларация на вина, липсват многобройните поетически символи, присъщи за обръщението на средновековния творец към Богородица, пренебрегнати са и мистичните тиради, свързани със светоусещането на човека от предходните столетия. Неслучайно, както при творбата на Никифор и Йеротей, се променя и названието. Затова според спецификата на молитвата „Песента“ би могла да се приеме за завършена, но като произведение на новото време тя остава неизяснена — липсва и намек за посланието до бога, което с посредничеството на майката трябва да стигне до върховния повелител на християните.

Названието на следващата песен — „Песн 1: Ко Господу Богу вседержителю“, насочва към вероятното обяснение. При това тя е номерирана⁴³, което навежда на мисълта, че е само раздел от едно по-голямо произведение. Но това обръщение към бога е в множествено число (следователно става дума не за молител, а за молителите), така че на пръв поглед не може да се открие връзка между двете песни.

³⁸ В публикацията на М. Арnaudов (Непознатият Бозвели, с. 278—279) графиката на „Песента“ е променена.

³⁹ У М. Арnaudов „пилена“.

⁴⁰ У. М. Арnaudов „прифръжина“.

⁴¹ У М. Арnaudов „признавамъ“.

⁴² У М. Арnaudов този стих липсва.

⁴³ В преписа на Балкански номерацията е с буквени цифри, което заблуждава М. Арnaudов — записано е „Песен Ая“, т. е. „песен първа“.

Загадката се разрешава при внимателно сверяване на записаното от Костадинович и публикуваното от М. Арнаудов. В песента към Богородица от „Непознатият Бозвели“ четем: „Много грешен аз познавам себе“, а в ръкописа от 1840 г. се натъкваме на една съществена отлика: „Много грешна аз познавамъ себе“. Значи обръщението е от молителка. И Неофит Хиландарски не от свое име отправя пламенен зов към божията майка, както смята М. Арнаудов, подведен от лошия препис, а това е друго лице. Лице, което имало правото от името на множеството да моли за снизхождение, което страдало ведно с поробените българи, търсещи помощ от върховния повелител на християните. Не е трудно да се досетим, че става дума за Майка България — достатъчно доказателства се срещат в следващите страници на ръкописа, а и в произведенията на Бозвели от 40-те години. Именно Майката, покрусена от нерадостната съдба на чедата си, може да се обърне за помощ към божията майка. Забравена от небето, явно заради големи прегрешения, тя приема като своя и вината на децата си, търпящи неосноно иго.

„Песн 1: Ко Господу Богу вседержителю“ също е позната от публикацията на М. Арнаудов. Тъй като между публикувания текст и текста в новонамерения ръкопис почти няма разлика, ще представя само един кратък откъс:

Ах! Смили ся, милостивий боже,
Защото нашата душа изнеможе!
Много беди са нас обиколили,
Турци на нас насилили.
Всички на нас викат замаяни,
За какво прегрешение не знаем. . .

По жанр тази част също е молитва, но идейно-тематичната ѝ насоченост я сродява с произведенията, които носят духа на новото време (двете песни, взети като едно цяло, свидетелствуват за връзката със сродната по замисъл творба на Никифор и Йеротей). Макар и в рамките на канона, с образната система на религиозната символика, молитвата надмогва условността на желанието в религиозно-мистичните по характер средновековни обръщения, довежда и до по-широки територии на внушения, отколкото в поетичните опити на проигрумен Иларион или на атонските монаси Никифор и Йеротей. И тук присъства изявеният още от края на XVIII в. стремеж за укрепване позициите на християнството; както при Софроний Врачански и Димитър Попски погледът се отправя на Изток — оттам „да истиче Солн(ц)ето“, но призивът е по-конкретен, критиката към поробителите — по-остра, отеква вече гласът на множеството, желанието е да се укрепят на „православните рацети“. Ведно с естествения за началния период на Възраждането повик да се постигне единението на българите върху основата на православията молитвата е изява и на общественото мнение в конкретен исторически момент. Така активизиращият традиционен жанр, запазвайки донякъде формалните си белези, при съответните обществено-политически условия и моментно състояние на литературния вкус включва органически новите идеи и подпомага създаването на актуално произведение.

„Песн 2: За падение българско царство“ продължава тона на двете предходни части. На пръв поглед и тя изглежда самостоятелна творба, но финалът ѝ — призив към всички българи в чужбина да се върнат в своето отечество и отправят гореща молитва — показва, че е продължение на обръщанията към Богородица и Господа. Този заключителен пасаж не е бил известен на М. Арнаудов и затова изследователят говори за трето отделно стихотворение, в което „олицетворената България моли всички, които идат от странство и минават край нея, да дойдат да я видят в мъката ѝ и да проронят сълзи за нея“⁴⁴. Арнаудов е имал пред вид началните четири стиха:

Всякий кой покрай мени пройди,
нека са върни и до мен да дойди.
И да види има ли друга мука,
каквото тая, шо е тука.

⁴⁴ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели, с. 282.

Следващите редове вече подсказват участието на друго лице. Според М. Арнаудов това е поетът, който в патриотична скръб „извиква славното минало на България (самото ѝ име е тъй сладко за него), говори за нейните царе, крале и патриарси. . . и „изгубва си чувства“, когато съзерцава новата действителност, пустотата и страданията наоколо си.“⁴⁵ В същност следващите думи са на българина в чужбина, чиято разбудено родолюбие го кара да призове сънародниците си:

Приступети всички⁴⁶ кам болгарску,
да видите виа, дету сте у странству,
Возлюблени, там да идим,
страшно чудо там да видим⁴⁷.
Да видим какви са, кой ся там мачи
и сълзи да пустим из наши⁴⁸ очи.
Кое ли е царство тай заобиколено
и от агаряни толкос подавлено.
Струва ми са да е туку болгарску,
подавлено от насилвани турску.
Ах! Болгария, сладко име,
ти ли си паднала из висини.
Що беши некой време преславна,
царие и кралие тебе славяха отдавна,
Що беши украшена с градови,
с церкви преславни и с царски домови.
Беши просвященна от твои царие,
от патриарси и кралие.
А сига у теби много церкви пусти,
человек като помисли, изгубва си чувства.
О! Как ли можииш да терпиш сирота,
нали видиш да е и от други срамота⁴⁹.
Но знам на то що шеш да ми кажииш,
че си посред враги, но пак жалииш
И за твои царие дето ше ми покажиш⁵⁰,
знам, чи сарцето ше ми накажиш.
О! Болгария, сладка и мила,
знам, чи и мени ти си доила
сос наука мене си напоила
и сос страх божий мени отхранила.
Не сам от друга земля и влага напоен,
освен един бог и от тебе сохрaнен.
Ах! Болгария, преславна и мила,
не ще да заборава твойта добрина и сила.
Знам, чи си паднала у руке змеевский,
но аз за тебе ще да плача детински.
И знам, чи язык имаш, а уста немаш,
зато що та питам не смейш да думаши.
Но аз колко знам да са биле у теб' царие,
вместо теби ща да скажа и за кралие.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ У М. Арнаудов „всинца“.

⁴⁷ У М. Арнаудов липсва целият стих.

⁴⁸ У М. Арнаудов „наши“ липсва.

⁴⁹ У М. Арнаудов „нали видиш и от другие да е срамота“.

⁵⁰ Тук завършва преписът на Балкански, публикуван от М. Арнаудов в „Непознатият Бозвели“.

Знам да са 33 царие царували
у град Тернов и патриарси патриархували,
каквото и други язици мартурисоват
и пролози церковни, за то людие мислят.
Зная и когато с турци са били
и за много години твоите деца кров са пролели.
Зная коги са турци Тернов увзели
и България усвоили. Ох! Сердце ми жели.
Има четиристотин и повече години,
всячка България откату я усвоили.
Манастири, церкви и палати развалили,
всичко безбожни докрай запустили.
Сега туку место им са познава,
ама на враги и то им додява.
Всякий ден мислят кату сос шепа да истребат
род болгарский от тоя свет да изгребат.
На всякий ден кату роби ги бият
и иманието им гледат да грабят.
Кой не би са на то чудил и викал
и кату гледа мучение не би заплакал?
Като гледами България да страда,
как не би нашето сердце примрело като от глада?
Елати, братие, да нагледами болгари бедни,
ние, шо сме у странно царство прибегли.
Да помогнем на своего рода
сос молба и плач пред Христа бога.
Да ричем „Спаси, боже, люди твоя
и у желища приими своя.
Всичко исправи, нас настави,
на добар путь нас управи.
Навек тебе да славим,
твойто имя да хвалим.
Ти послушай нас, господи,
и всякому на помощ буди.
На теби са ниа надявами
непостидни да будими.
Ти помогни на наши христиани
и на сички болгари православни.
И укрепи христианско воинство!
Испроверги, ах! мучителство!
Да са прослави церква твоя,
да са почуди вселенная вся.
Да са слави вовек века.
твойта слава превелика.

Възстановяването на пълния текст дава възможност за ново осмисляне на песента. Започнала с елегична носталгия по прежната слава на изпадналото в беда отечество, чрез последвалия сегне коментар на българската история, изведен в духа на Паисиевата творба и с обвинения срещу поробителите, тя бележи градация в степента на чувството, за да се подготви онзи момент, в който ще прозвучи страстният призив за единение в обръщението към върховния повелител на христиияните. Тази заключителна всебългарска молба също начева в руслото на традицията и се развива в съгласие със специфичните за молитвата особености. А и не би могло да бъде другоаче — свободният разговор с бога е неприемлив както според изискванията на кавона, така и според христианския мироглед и морал. Но зад привидно съхранената компо-

зиция, ведно с характерната за жанра лексика, с включването на задължителните компоненти, в тъканта на пламенното обръщение се вплитат такива идеи, които превръщат молитвата в едно бунтово послание:

И оукрепи християнско воинство!
исповерги, ах! мучителство!

Да са прослави църква твоя,
да са почуди вселенная вся. . .

При това българите се надяват на помощ, за да бъдат „не постидни“, т. е. да не се срамуват от делата си. Трудно можем да приемем, че религиозният екстаз, подбуден от външния на патриота, означава упование единствено в бога. Търсенето на помощ „от небото“ задължително преди подхващането на решително начинание трябва повече да се отдаде на връзката с традицията. И Бозвели не толкова черпи вдъхновение „преди всичко от Библията, после черковните отци“⁵¹, а се опира на познатите образци, за да изяви вдъхновението си и да намери най-прекия път за непосредно въздействие. Сам духовно лице, отличен тълкувател на черковната книжнина и на черковния ред, на творбите от старобългарската литература, хилендарският монах е свидетел на страданието, познава своя народ много по-добре, „отколкото го познаваме ние днес“⁵². Затова е естествено да се насочи към общоприетото, с чиято помощ да внедри новите идеи. Тази обща молитва, проведена в проследените дотук части, с постепенното разгръщане на това обширно произведение непрекъснато засилва звученето си, променя се и нейният характер — започнала с „греховната“ обремененост на Майката, продължила с призива на поробените българи бог да смири агаряните и ги проводи в „мука вечна“, след намесата на прокудените от отечеството се превръща в патетичен зов за победа на християнството. Не е пресилено да се твърди, че този призив е повикан от примамливото видение на свободата. Нали на Бозвели принадлежат думите от 1835 г.: „Бедное отечество! Колика пак сладост! Колика радост! Колика веселие е! Ако после бедите (разр. Вл. Б.) поживейми и видими славно отечеството, согражданити победоносци, сродницити, согражданити, чадата и сущий нас свободни, и приемающии добринити, на отчеството, и да ся почитами от другити родове, за нашето добродетелство.

От вишеречените бива явно, как отечественная любов, е велик наш долг. Защо от неговото спасение произхожда и нашето спасение. . . и от неговата слава, и нашата слава.“⁵³ А преди тези клетвени думи на най-съкровена изповед, промъкнали се уж случайно в пособието за училищата, има едно разсъждение за живота и смъртта: „Това е явно, как всякий человек, никак неможи да отбегни от смерта си, когда това е тако: защо да любими животат, и за любожителството негово, и той, и неговата жена и неговите деца, и всячкити негови сродници, и неговити сограждани, да ся поробват, и да ги продават като добичита.“⁵⁴ Сиреч смъртта е неизбежна, но дали пък е живот съществуването в робство и унижение — робство, „несъвместимо с нормите на християнското учение“⁵⁵, но несъвместимо и с истинската любов към живота. Затова всеки „должен е да запазва отечеството с сичкити негови сили, и когда ся случи нужда и да умира, за отеческа любов“⁵⁶.

Тези мисли на Неофит Хилендарски представят само моменти от една цялостна национална програма, в която действието е първостепенен дълг и неотменна необходимост. И не желанието на всяка цена да има избран за митрополит българин води сетне хилендареца по пътищата на страданието, а стремежът да се постигне единението на поробените българи — единение, спъвано както от чорбаджиите, верни слуги на османската власт, така и от гръцкото духовенство. Затова търсенето на съдействие от Портата не е свидетелство за промяна на Неофитовите помисли, а за промяна на тактиката.

⁵¹ М. Арнаудов. Неофит Хилендарски. Т. II, с. 397.

⁵² Б. Пенев. Пос. съч., с. 553.

⁵³ Неофит Хилендарски. Пос. съч. Част II, с. 13.

⁵⁴ Пак там.

⁵⁵ Г. Димов. Пос. съч., с. 41.

⁵⁶ Неофит Хилендарски. Пос. съч. Част II, с. 13.

Възможно е в бъдеще да се открият други стихотворения на възрожденеца, в които призивът за борба да е по-ясно изразен. Не е изключено някои неизвестни днес поетически опити на Бозвели също да са подкрепили патриотичните изблици на Славейковите бунтовни песни. Ала в това обръщение „към небето“, останало извън вниманието на изследователите, поради грешките и непълнотите на доскоро единствения познат препис⁵⁷, изискванията на жанра налагат друг подход. Тук Неофит съблюдава строго художествената мярка, доколкото може да се говори за художественост — условността на формата, наложена от времето и литературния вкус в момента, предопределя и условността на изказа. Но вътрешното напрежение на творбата, достигнало връхната си точка в освобождаващия момент на пламенната молитва, в конкретната историческа ситуация, навярно е довеждало до въздействие, не по-малко силно от това на сетнешните бунтовни песни.

Идейната насоченост, връзката със сродната по дух поема на Йован Стерия Попович от 1825 г.⁵⁸, както и анализът на общественopolитическата обстановка в поробеното отечество насочват към периода, когато е създадено това произведение — 30-те години на XIX в. Като касвено потвърждение се явява и „Песн 3: Пакъ за болгарското падение“, свидетелстваща за възродителните процеси от времето на „Славеноболгарское детоводство“⁵⁹. Тук олицетворената родина окайва нерадостната си съдба, пита за някогашните си славни царе и юнаци. В отговор, като израз на едно възродено самочувствие, прииждат патетичните уверения на достойните чедра, че щом българският корен не се е изгубил, нищо не е изгубено, че „дето е текла вода, пак ще да тече сос стога“. Подобни думи не биха могли да бъдат изречени преди Одринския мир от есента на 1829 г., а също така „говорят за един период в живота на отца Неофита, когато той не е влязъл още в борба против Фенер“⁶⁰. Или написването на четирите песни, твърде близки по дух с мислите, изказани в „Детоводството“, трябва да е станало към 1830—1838 г., когато Бозвели обикаля из страната, пътува до Сърбия и Банат, общува с много свои сънародници и с дейци от съседните държави. Именно тогава емигрантските центрове във Влашко, Молдова и Южна Русия започват да се превръщат в културни и политически средища на българите, засилват се сръбските вливания за единни действия срещу Турция. Тогава избухва Нишкото въстание от 1833 г., подготвя се Велчовата завера, пропаднала ведно с Нишкото въстание от 1835 г. Пак в началото на този период с участието на В. Ненович, М. Кифалов и д-р Ив. Селимински в Букурещ се изработва проект, който предвижда политическа автономия на България чрез създаване първоначално на едно автономно княжество, което да послу- жи като база за бъдещите освободителни действия⁶¹.

Примамливото видение на свободата, съзирано в предходните десетилетия повече сред теготата на отчаянието, отколкото в опиянението на надеждата, през 30-те години започва да подбужда към дела. И вълните на прииждащата у поробените дързост донасят оптимизма в заключителните редове на преписа от 1840 г. Пътят от жалостта до радостта, проследен от стих в стих, от песен в песен по старателно изписаните листове от малкия свитък на Йоан Костадинович, отвежда до кулминация, която надраства прежните върхови моменти на молитвено откровение и сякаш наемква за народната мъдрост, че когато сам си помогнеш, ще ти помогне и бог. Както и в други творби на Бозвели, този експресивен финал на последната песен в ръкописа се подготвя от елегичната развълнуваност на майчиното обръщение:

⁵⁷ Вж. тук бел. 26.

⁵⁸ Става дума за поемата „Слезы имн же Болгарія нещастіе лѣта 1374 збывшееся оплакиваетъ“.

⁵⁹ В третата част на „Детоводството“ се срещат стихове, близки или буквално повтарящи се със стихове от песента „За падение болгарско царство“:

... И с наука го просвешавах!
А нине у него много училища пусти,
Человек като помисли, изгуба си чувства!
О! Как ли можеш да терпиш сирота,
Не л'виждаш от другите да е срамота! (с. IX)

⁶⁰ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели, с. 276.

⁶¹ Н. Генчев. Българско Възраждане. С., 1981, с. 160.

Ах! Престанете невинни,
около мени птиченца.
Кому ви сега поете,
дади са мени ругати.
Аз сам бедна България,
що сам тука страдала.
Де ми са моите крадие,
преславните онези царие,
Що у Тернов царуваха
и болгари упокойваха.
Де ли ми е Асен цар,
дету ми беше най-стар?
Где ли ми е последний цар Йоан,
щото са зовеши Шишман?
Где ли ми са мои синови,
що бяха като левови.
Погледайти карваво
место що е окол Търново.
Погледайте у Витоша,
да видите кои погибоша.
Погледайте от брегове

В отговора на Сина, следващ в някои пасажии ритмиката на народната песен, приижда ведрият оптимизъм на пробудения за действие родолюбец от 30-те години на миналото столетие:

Ох! Майко! Майко!
Хубава душко!
Аку си все изгубила,
мени си доила,
Мени си отхранила,
корен ни си изгубила.
Много са дарвета,
далбоки дерета.
Да ви га сечат,
не могат да ги искоренят.
Весели са, майко хубава,

на мои синове гробове.
От немощ умалявам,
грозни сълзи проливам.
Сестра моя Грещия
мени е забравила,
Нито голема Россия
чува моя въздыхания.
Ах! Момци невинни,
витлеемски подобни,
Меч вас страшно се коси,
моята бедна кров роси.
Доде солницито греи
и ветар вей,
Когито заседни,
под облак падни,
Водата изсохва
и майка заплаква,
У тма остава
и без вода остава.
А коги са роди,
радост ще дойди.

защо не си грубава.
Прогледа се утвори,
листа са утвори.
Младости са испустиха,
дерета вода докараха.
От стари е благословенно,
тако и прослалено.
Дето е текла вода,
пак ще да тече сос сгода.
Ох! Жалост! Ох! Радост!!!

Преписаното от Костадинович почти напълно съвпада с публикуваното от М. Арнаудов. Незначителните различия могат да се обяснят с неподготвеността на Стоил Балкански, който при това или не е разполагал с пълния текст, или не е смогнал да го препише докрай. Тогава няма основания да се съмняваме, че творбата е била занесена в Калофер от Н. Бозвели именно в този си вид и при същата последователност в подреждането на песните. Но дори разпространението само на такова произведение, проповядването на идеята за опора в собствените сили е знаменателен факт, който не може да се омаловажи от съзирането на евентуална компилация или подражание. Преписът на Костадинович е датиран точно и се явява безспорно свидетелство както за настроенятия сред българите от 30-те години, така и за осъзнаването на „списателския“ дълг във времето на съдбовен прелом. Възникнало в преходен период от развитието на родната литература, когато изявата на авторството отстъпва пред далеч по-важната повеля за максимално обществено въздействие, произведението в ръкописа от 1840 г. естествено би могло да включи преведени или редактирани откъси от други автори. Затова и обстоятелството, че песента „Пакъ за болгарското падене“ донякъде се различава по стила и размера на стиха, а в документ от 1840 г.⁶² отговорът на Сина се определя като творба на Емануил

⁶² Става дума за Априловия сборник от български народни песни, съхраняван в архива на Г. С. Раковски — НБКМ-БИА, ІВ 344/174.

Васкидович, може да намери приемливо обяснение. Все пак обаче съвпадението е почти пълно и това неизбежно поражда въпроси:

Доде слонце-то грѣе
И вѣтеръ вѣе
Когато заседне,
Подъ облакъ падне;
Вода-та изсохнова
И майка заплаква,
у тама остава
Безъ вода устава
Охъ жалость!
А кога ся роди
Радость ще дойде
Охъ радость!
Охъ майко, майко!
Хубава душко!
Охъ радость!
Ако все изгубила
Мени си доида,
Мени си отхранила

Корень не изгубила.
Много са дръвета
Глубоки дерета,
Ди ви ги сѣкатъ,
Не можатъ да изкоренятъ.
Весела си Майко! Хубава
Защо не си грубава,
Прогледа ся отвори
Листье ся отвори,
Младонцы ся испустиха
Дерета вода докараха
Отъ стари е речено
Отъ Бога благословенно
„Дѣто е текла вода
„Пахъ ще потече съ годѣ“.
Охъ радость!

Еммануилъ Васкидовъ

Според М. Арнаутов Априловият сборник възниква към 1839—1840 г.⁶³, т. е. по време когато Неофит е в Цариград и поддържа редовна кореспонденция с одеския попечител на Габровското училище⁶⁴. Но архивата на Бозвели, до която Васкидович сигурно е имал достъп⁶⁵, тогава се намира в Свищов. При това в учебно пособие от 1847 г. свишовският учител привежда като пример за стихотворна реч преправен откъс от песента „Ко Господу Богу вседержителю“⁶⁶:

Преблагий боже и господи небесный!
отче, сине и душе превисочайший.
Сега послушай милата молба наша,
що виками жално от сърдце и душа.
Ах! Смили ся за нас, милостивий боже,
защото нашата душа изнеможе. . . .

Прави впечатление още, че текстът, включен в подготовения за издаване Априлов сборник (л. 298—299), носи заглавието „Пѣсня желаніи“. Това название може да бъде обобщаващо за всички песни от ръкописа на Костадинович, но за фрагмента с подписа на Ем. Васкидович то е неподходящо. Дали тук не става дума за съзнателно подбран и редактиран откъс, който по политически съображения е бил подписан не с името на кандидата за митрополитски пост, а с името на неговия съавтор при съставянето на „Детоводството“? А може би Васкидович също е опитвал перото си? Може това да е негов превод или подражание на сръбска творба, издържана в духа на З. Орфелин, или пък прекроена от записвача песен, възникнала по него време под влиянието на балкански образци. Вероятно с откриването на нови преписи⁶⁷ ще се

⁶³ М. Арнаутов. Васил Евстатиев Априлов. Живот, дейност, съвременници. С., 1971, с. 486.

⁶⁴ Вж. М. Д. Балабанов. Писма на Г. С. Раковски от крехката му ученическа възраст. — Сп. на БАН, 1919, кн. 18, с. 91 (писмо на Раковски до Райно Попович от 25. VI. 1839 г.)

⁶⁵ Вж. И. В. Д. Шишманов. Един непознат труд на Неофита Бозвели, неговата цена за историята на нашето възраждане и неговите отношения към „Мати Болгария“. — СБНУ, XVIII, 1901, с. 261. (Ив. Шишманов предполага, че този ръкопис е бил притежание на Васкидович).

⁶⁶ Първа понятия за детинско употребление, когато начинът свободно да чътът. Преведени от француският на славеноболгарският език от Еммануила Васкидовича. Белград, 1847, с. 85.

⁶⁷ Следите на един такъв препис се губят в Калофер към 1955 г. Вероятно пак за препис или подражание става дума в книгата на Ив. Унджиев „Карлово — история на града до Ос-

стигне до по-точен отговор⁶⁸. При сегашната оскъдница от факти предпочитанието към една или друга хипотеза може да доведе до грешки (при това разполагаме само с препис от преписа). Но и без спорната последна част обемното произведение на Неофит Бозвели, което тук условно ще наричам „Песня желаний“, предоставя достатъчно възможности за наблюдения и съпоставки.

Досегашните оценки за поезията на Бозвели са твърде сурови. Според Ив. Шишманов авторът на „Детоводството“ не притежава поетическо въображение, но „горкият заточеник продължава да се обучава в поетичното изкуство дори до старост, дори в затвора.“⁶⁹ Сходно е и мнението на М. Арнаудов: „Никакви сериозни заложби за поезия не могат да се открият у него, ако съдим по оставените в ръкопис или печатаните му случайни опити. . .“⁷⁰ Прегледайт на Неофитовите стихотворения от 40-те години потвърждава в значителна степен преценката на изследователите. Тези стихотворения не се различават по формата си от поетическите опити на другите първи стихотворци. Римуването твърде често се постига по суфиксално-флексивния принцип (ужасяют — представляют — наставляют — привлекат — желают; явялешися — вперялешися — потоплялешся — покриваешися — отлучаешися — уверяешися и т. н.). Изобилствуват тафтологичните рими (саблаче — облаче, собличат — убличат, стана — остана, получавах — обучавах, изселило — заселило, отхожда — прихожда и т. н.), почти е изключение римуването на нееднородни части на речта, а и когато го има, то възхожда към по-ранши опити: „О! Милостивий и всезнающий боже! Помилуй, чи душата ми изнеможе. . .“ Нерядко черковнославянските претоварват и без това тромавите и непохватни стихове: „Понеже вменили — аки досаждает. . . / и за то — сам себе в далне отлучает! Многолетствие иним привручает — / Охотимое своим, себе да ушедряют. . .“

На този фон съпоставката с произведението „Песня желаний“ отведнъж довежда до неочаквани резултати. В него суфиксално-флексивният тип на римуване се среща далеч по-рядко; има само три случая на тафтологична рима (в обема на първите три песни от 175 стиха); нарастват значително примерите, когато се римуват разнородни части на речта (например съществително и глагол: господи — буди, страда — глава, мачи — очи, боже — изнеможе, подигни — небеси и др.). Тук откъслечната употреба на черковнославянски конструкции е обусловена от жанровите особености на включените молитви. Излиза, че след като Бозвели е започнал да надмогва елементарните проявления на суфиксално-флексивния подход и характерното за виршите римуване на еднородни части на речта, в следващите години той отведнъж прави завой назад и се връща към опитите си от периода преди написването на „Песня желаний“.

В същност повечето от достигналите до нас стихотворения, създадени по време на Неофитовите заточения, са включени в различни писма. Тези творби или доразкриват мислите в писмата, или са свързани с конкретни ситуации. Така че те са преди всичко фрагменти с несамостоятелна функция, които извън контекста на писмата изглеждат още по-безпомощни като поезия. Както писмата, така и тези поетични откъси са обръщения към определени личности. С това може да се обясни фактът, че черковнославянските конструкции най-често се срещат в стиховете към писмата до Николай Димчов, духовно чедо на Неофит Хилендарски, до Иларион Критски или до хилендарските старци. Бързината на такова писане оправдава предпочитанието към далеч по-лекия суфиксално-флексивен тип римуване, търпимостта към тафтологичните рими. От друга страна, тези поетични опити са повече импровизации или варианти на прежни съчинения, приспособени към прозаичния текст на писмата (може би импровизации на „Злощастна България“ и на „Песня желаний“ са и кратките поетически фрагменти в третата част на „Детоводството“).

вобождението“ (С., 1968, с. 121): „В един от тия ръкописи. . . се намират два стихотворни опита под заглавие „Болгарското падение“. . . Авторът разкрива възторга си от героичното минало на своя народ и дълбоката си скръб от настоящата действителност“.

⁶⁸ Явно Бозвели има дял в написването на песента, която следва в ръкописа негови безспорни творби и е логичен завършек на едно цялостно произведение. Но съпоставката със съчиненията от 40-те години е затруднена, тъй като те са създадени по време, когато Неофит се предпазва от изказвания срещу Портата.

⁶⁹ Ив. Шишманов. Пос. съч., с. 268.

⁷⁰ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели, с. 271.

Подобни римувани упражнения можем да изведем и чрез подреждането в стихове на части от други Неофитови писма. Например:

Словеснейший любовордче г. Емануил Васкидович!
Священная должност ме побуждава,
природа ме убеждава
и благослучието ме побуждава
и смелости повод ми в настоящее подава. . .

При това римуването в проза, проявено още в „Славеноболгарское детоводство“, изглежда е било застъпено в писмата на Бозвели и от 30-те години. Така че трябва да се говори по-скоро за самостоятелни поетически творби и едновременно с това за опити, възхождащи към римуването в проза. И с право П. Динеков оспорва тезата на Георги Гачев за „самозарождение стихов“ от „моноформата“ на публицистиката⁷¹. При Бозвели поезията се развива по собствен път, а римуването в проза се превръща в публицистичен похват.

Или преобладаващата част от стихотворните съчинения на Неофит Бозвели, представящи извитите му през 40-те години, са по-близко да римуването в проза, отколкото до самостоятелни поетически опити. За време, когато Н. Геров и Д. Чинтулов създават вече пълноценни произведения, те се приемат като анахронизъм и предопределят суровите оценки на Ив. Шишманов и М. Арнаудов.

„Песня желаний“ е самостоятелна творба, частите на която съграждат една сравнително съразмерна композиционна постройка. Тук градицията на чувството достига кулминационната си точка в момент, когато идеята съзрява докрай и всяко сетнешно произволно разместване би довело до препятстване на цялостното въздействие. Елегичните настроения в това иначе оптимистично по дух произведение са момент от пълнокръвното емоционално движение към патриотичната екзалтация на българите; екзалтацията на молитвите не е извор на вдъхновение, а средство за внушение; промяната на гледните точки не е скачане от тема на тема, а свързване на всички нишки по пътя към крайната цел.

Съпоставката с творбите на другите първи стихотворци показва колко е надраснал Бозвели кръга, с който го свързват преценките на изследователите, както и немалко от творбите му, създадени през 40-те години на XIX в. Докато при първите стихотворни съчинения се „изгражда не на естетически, а на количествен композиционен принцип“, „няма единна идея, която да обедини около себе си творбата и да я превърне в едно монолитно цяло“⁷², то „Песня желаний“ бележи началото на отдалечаването от стадия на хаотичното натрупване. Макар и изградено от шаблонни микроструктури, заимствувани от образци на сръбската и гръцката литература или внушение от Паисиевата история, Неофитовото съчинение надмощва елементарното подражание, изтъква последователно отстоявана авторска позиция и оригиналната обществено-политическа идея за самостоятелно национално развитие. Затова не изглежда убедително твърдението на М. Арнаудов, запознат само с началото на песента „За падение българско царство“, че Неофит „подражава на Поповича“⁷³ и съставя стихотворението си, като се опира на по-издържания чужд първообраз⁷⁴. Наистина има сходство между двете творби — и у Попович Майката жали за погинала стара слава, споменава сестрите си Сърбия и Гърция, изрежда страдания и неволи, а накрая се обръща към бога:

О всеилни Господи небесе и земли,
Благостю посѣти рабу въ сей печали.
Доколѣ азъ нещастна съ дѣтми буду вѣти?
Доколѣ из' источникъ мутныхъ воду пити?
Призри на мя бѣдную, избави ми чада,
Избави насъ отъ сего врага ядовита. . .⁷⁵

⁷¹ П. Динеков. Развитие на жанровете в литературата на Възраждането. — В: Из историята на българската литература. С., 1969, с. 176.

⁷² Вж. К. Топалов. Проблеми на възрожденската поезика. С., 1979, с. 61 и сл., както и предговора към антологията „Българска възрожденска поезия“ (с. 17).

⁷³ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели, с. 282.

⁷⁴ Поемата на Йован Стерия Попович от 1825 г.

⁷⁵ И в. Д. Шишманов. Изворите на „Мати Болгария“. — Нови студии из областта на Българското Възраждане. — СББАН, кн. XXI, 1926, с. 511.

Но произведението на Бозвели започва оттам, където завършва поемата на Попович и като че е отговор на песимизма, обладал сръбския автор. „Песня желаний“ не е тъжачка, а подбуждащо към единно действие произведение, в което молитвата не е израз на отчаяние, а на възродено самочувствие.

Иначе според формалните поетически белези „Песня желаний“ остава в кръга на създаденото от първите стихотворци — както и във виршите стихът изгражда една синтактична цялост и само механически разчленява прозаичната реч, римата е съседна, а изравняването броя на стричките — почти случайност.

Творбата от новонамерения ръкопис подпомага и по-пълната преценка за Бозвели като „вълеша фигура на поколението от 20-те — 30-те години“, както се определя в едно съвременно изследване. Пак там се посочва, че „творец и общественик с изключително дарование и прозорливост, той прекрива духовните параметри на своята генерация и се включва в поколение от 40-те години, независимо че е по-стар от законните му представители с около три десетилетия“⁷⁶. Би могло да се допълни, че по пътя към това сродяване с представителите на следващото поколение Бозвели поема още през 30-те години, когато написва „Песня желаний“. С това произведение той става предвестник на бунтовните песни, пряко въздейства върху П. Р. Славейков и Д. Чинтулов⁷⁷. В него той подхваща и основните линии на творчеството си от периода на заточенията.

Още през 30-те години в творбите на Бозвели се появява образът на олицетворената родина — Майката на всички българи. Родителите са най-светлите личности в системата на патриархалните нравствени ценности, затова, когато говори за дълга на децата към тях, авторът на „Детоводството“ определя: „После Бога да немами друго нещо най-почтено от нашите родители“⁷⁸. Но за Неофит Майка България, която всички нейни деца трябва да обичат „после Бога“, не е фикция, а образ с дълбок граждански смисъл: „Отечеството е обща матер, на която полезните са общи, на всичките сограждани. И от общото благополучие, или злополучие на отечеството, сопричастува всякой согражданин, в своята страна; нужно е прочее, всичките да спомогат на отечественното благополучие, за да има всякий сопричастна част, от общаго благополучия“⁷⁹. Родината е обща майка и за славните царе, и за тяхните потомци, тя укорява в с и ч к и свои деца, призовава в с и ч к и — и в робската земя, и в другите държави — да чуят молбата ѝ. Или образът на олицетвореното отечество в представите на Бозвели е свързан и с единението на всички българи, превръща се в един своего рода диалектически императив за продължение пътя на славните прадеди. Това е публицистичен образ с машабни обществено-политически и нравствени измерения, образ, свят за българите и превръщащ в светостатство пренебрежението към майчините заръки.

Пак през 30-те години Бозвели достига до диалогичната форма. Според Р. Димчева това десетилетие за него е време на обсъждания със сънародниците — един устен диалог, който поради условията на заточението преминава в литературен⁸⁰. Творбата от новонамерения ръкопис показва, че и преди 1841 г. авторът на „Мати Болгария“ не е толкова далеч от литературния диалог. Въпреки че „Песня желаний“ е стихотворна творба и в нея не е обозначено кому принадлежат изречените думи, тук има обръщения, чрез няколко гледни точки се достига до крайната мисъл. Естествено е първите две части да бъдат монолози — молитвата е единство

⁷⁶ Д. Л е к о в. За литературните поколения през Възраждането. — Литературна мисъл, 1982, кн. 1, с. 44.

⁷⁷ Един вариант от четвъртата песен в новонамерения ръкопис се сочи от някои съвременници за творба на Добри Чинтулов. Някои ранни творби на П. Р. Славейков (както публикувани, така и непубликувани) показват, че той е познавал и четирите песни от ръкописа. Също така в различни песнопойки се срещат още няколко варианта на песента „Пакъ за болгарското падение“. Част от тези варианти възхождат към преработка от 50-те години, но има преработки дори и след Освобождението. За тези варианти, както и за въздействието на Бозвели върху творци от 40-те години на миналото столетие, ще стане дума в самостоятелно изследване.

⁷⁸ Н е о ф и т Х и л е н д а р с к и. Пос. съч. Ч. II, с. 7.

⁷⁹ Пак там, с. 12.

⁸⁰ Р. Д и м ч е в а. Неофит Бозвели и развитието на видовете. . . , с. 88 и сл.

ното средство за общуване на християните с техния върховен поводител и не е допустимо да се очаква отговор от небето. Но и третата част не се развива като пълноценен разговор — има обръщение на Майката към сина ѝ в чужбина, на прокудения българин към родината, докато накрая прозвучава пламеният призив за победа на християнството. По-близо до същинския разговор е спорната четвърта част. Там в отговор на въпроса къде са славните царе и юнаци прииждат патетичните уверения на обединените от желанието за действие потомци, че шом коренът на българите не се е загубил, не са се свършили и достойните синове, не ще останат без продължение и прежитите горди дни. Дори при такова бегло проследяване се забелязват наченките на някои белези, присъщи за сетнешните Неофитови диалози. Въпреки че в „Песня желаний“ няма полемика, няма сблъсък на подюсни становища, все пак там е очертан пътят на мисълта, кристализирала в условия досег на две обществени групи (на българите в поробеното отечество и на прокудените в чужбина); от молбата за смиряване на поробителите се стига до призива за действие. Или тук разговорът е условен и елемент както на поетическото обобщение, така и на публицистичния анализ. Условно е и движението, което привидно наемква за движението на героите в едно драматично произведение. Например в третата част на творбата Майката се обръща към прокуденото ѝ в чужбина чедо. Синът чува молбата ѝ, подканя събратята си по съдба да видят кой се мъчи там и при приближаването си вижда, че това трябва да е „туку Болгарску /подавено от насилвани турску“. Уверил се, че е така, Синът възкликва: „Ах! Болгария, сладко име, / ти ли си паднала из висини. . .“ И начеват елегичните възпоминания за старата слава, за да се прелеят в тъжните констатации на откритата се пред очите картина. Погледът обхожда отечеството, вълнението ражда спонтанния възглас:

Елати, братие, да нагледами болгари бедни,
ние шо сме оу странно царство прибегли.
Да помогнем на своего рода . . .

Така очертаният път обаче няма конкретни проявления и е изведен чрез логическо прочитане. Движението тук е преди всичко поетическа условност и средство за публицистично внушение. Затова и времетраенето е без значение, а загатнатият процес за съзряване на идеята, навярно продължителен, намира синтезиран израз.

Така че „Песня желаний“ не е диалог, а поетическа творба със силно публицистично звучене — с белезите на синкретичното срастване, но и на композиционното избистряне. Активизираните традиционни жанрови форми, елегичните възпоминания и призивните обръщения, споени в сравнително стройна система, проправят пътя за едновременно в градацията на чувството и развитието на разказа за съдбовен прелом в живота на българите. Създадена в преходен период от израстването на българската литература и несвършена като поетически изказ, тази творба надмогва тогавашните домашни съчинения, като по пътя от традицията към новото, подпомогната от сродни творби на балканските народи, достига подстъпите на жанрове, които се свързват с проявите на следващото десетилетие. Жанрове, въведени в литературния живот на 40-те години, както от Бозвели, така и от други творци. Това е не само диалогът, не само бунтовната песен, но и поемата.

„Песня желаний“ не е литературен диалог, ала тя все пак е момент от развитието на новата жанрова форма. Създадена през 30-те години, „Песента“ предлага Неофитовите заточения и подбужда към по-друга оценка за тяхната роля — трагичните обстоятелства не могат да бъдат причина за възникването на диалога, а само катализатор за усъвършенстването му. Както и устният диалог през това десетилетие не може да бъде единствено проявление на новата жанрова форма. По-скоро може да се предполага движение от поетическа условност на несамостояния разговор към конкретната полемика, прераснала сетне в автономно по функция съчинение. Засега липсват повече данни, но е ясно, че пътя, по който се развива литературният диалог, не е краткотраен и еднопосочен. Затова не може да се изключи и евентуалното въздействие върху Бозвели на някои драматични произведения. Ето за пример откъс от встъплението на сръбска религиозна пиеса в стихове:

... О несказанных чдесь глбвиной! О великій Боже!
и кто твож сдбь, исповѣсти може?

Да съ небесе на землю Ты изволилъ снити,
и въ челоѣческой плоти въ мѣрѣ себе показати.
По семь за насъ грѣшныхъ Ты претерпѣлъ страсти
и всѣхъ правдоѣрныхъ освободилъ врагѣмъ напасти⁸¹...

В пиесата има действащи лица, съзрява конфликт, който намира благоприятно разрешение, има и песни, и обръщения. При това бележките върху екземпляр от Пазарджик, четен у нас през 30-те години, свидетелствуват за връзка с кръга на Неофит Рилски. А може би по това време са били разпространявани и други подобни творби?

Стимулирали развитието на диалога, като че превратностите в живота на Бозвели от 40-те години не позволяват на страдалеца да наблегне със същото усърдие за усъвършенствуване на поетическия изказ. Поне известните засега факти навеждат на подобна мисъл...

„Песня желаний“, елегията „Злощастна България“, шестте части на „Славеноболгарское детоводство“, учебникът „Краткая священная история и священные катихисис“, „Молитва за султан Меджид по случай възкачването му на престола“ от 1839 г.⁸², както и сведенията за готовопреписаните и „сочинени“ „премногo“ книги, представят Неофит Бозвели като един от най-активните наши творци през 30-те години. Не само това — той надмогва съвременните си събратя по перо, отстъпвайки само донякъде в техниката на стиха, достига до олицетворението на родината, приближава се до художествените средства и похвати, характерни за създаденото от него в мъчителните дни на страдалчеството. Според състоянието на тогавашната българска литература това е свидетелство за пораснало естетическо съзнание⁸³ — резултат явно на предходна дейност, чиито следи са пропаднали. През 30-те години той съзрява и за творбите, свързани с условията на заточението. Творби, които го представят като „зрял писател“⁸⁴. Следователно през 40-те години Бозвели не започва, а продължава творческото си развитие. Тогава „писателството за него става единичко средство да общува“ с любимите си еднородци“, да споделя размисли, планове и надежди⁸⁵. Но за да притъпява писателството болката, за да се превърне в единствена възможност за продължаване на борбата, нужен е значителен опит, придобит при създаването на може би немалко творби. Творби или погубени, или несъзрени още от изследователите.

⁸¹ Побѣдоносны триѣмѣ или торжество о Прѣсветломъ Воскресеніи и Христовомъ, Богохристолубиѣмъ, въ двѣшней радости и оутѣхѣ въ стихи сложенно Михаиломъ Владиславлевимъ, нормалнимъ оучителемъ. Въ Бѣдинѣградѣ, 1801, с. 13.

⁸² Вж. А. п. Стоилов. Документи и бележки от миналото на българите в Македония. — СББАН, кн. IX, 1917, с. 16.

⁸³ Вж. Г. Димов. Формиране на ново литературно естетическо съзнание в националния ни книжовен живот. — Литературна мисъл, 1982, кн. 1, с. 21.

⁸⁴ Д. Леков. Пос. съч., с. 45.

⁸⁵ Г. Димов. Неофит Бозвели. — В: История на българската литература. Т. II. С., 1966, с. 171.